



מיטל רוטנברג | 2020 | נוף ופרחים | אקריליק על נייר | 25x18 ס"מ

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם

גיליון שמיני | 2021

טל מלר | אורלי בנימין

שינויים במשמעותה של שייכות: התמקמותן של נשים ערביות-פלסטיניות

בשוק התעסוקה בישראל

תקציר

דיונים בשיעורי ההשתתפות הנמוכים יחסית של נשים ערביות-פלסטיניות בשוק העבודה בישראל מדגישים לעיתים קרובות את הפיקוח החברתי, המאלץ נשים למצוא תעסוקה סביב מקום מגוריהן. דיונים אלה מניחים שמתקיים שיתוף פעולה של נשים עם קהילותיהם, מבלי לקחת בחשבון את מגוון העמדות האפשריות של משא ומתן שנשים נוקטות בכדי לשפר את נגישותן למשאבים. במאמר הנוכחי, נתמקד בתהליכי ההתמקמות של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל מול מעגלי השייכות שלהן, באופן הבוחן את תהליכי חציית הגבולות הלאומיים-המרחביים-והמגדריים שהן עורכות על מנת להרחיב את מבנה ההזדמנויות הנגיש להן. באמצעות ראיונות שערכנו עם נשים אלה אנו ממפות שתי תבניות של מאבקי מגדר/מעמד/אתנו-לאומיות, המאפשרות דיון ביחסיהן המשפחתיים ובהתמקמותן בשוק התעסוקה בישראל, כפי שאלו באים לידי ביטוי על הרצף שבין הדרה והכללה, בין תמיכה ופיקוח חברתי.

אנתי'אס מציעה לבחון את מאבקה של נשים להרחבת מבנה ההזדמנויות הנגיש להן. תהליכי ההתמקמות שלהן מול מרחבים המציעים להם שייכות וכאלה המסמנים להם העדר-שייכות, הם הדורשים ניתוח, לדעתה. בעקבותיה, מחקרנו מעלה מנעד של מאבקים מול קהילות השייכות ומול מבנה הזדמנויות התעסוקה. זאת במאמץ לאתגר שייכות והעדר-שייכות ולהרחיב את השליטה במשאבים חומריים. מנעד זה מאפשר דיון בתהליכי חציית גבולות שנשים עורכות, כשבכל אחד מאלו עולים חסמים ייחודיים לעיסוקיהן של נשים. יכולת ההתמודדות עם החסמים עולה כתלויה בנכונותן לפרוץ גבולות ולאתגר את מבנה ההזדמנויות. כשאלו מתקיימות מתחזקת היכולת לבסס עצמאות כלכלית כמו גם להתרחק מהפיקוח החברתי בקהילות המוצא או להישאר תלויות בו. הממצאים מאפשרים לדייק את פרקטיקות המדיניות המכוונות כיום לחיזוק השתתפותן של נשים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל בשוק העבודה, תוך דגש על יצירת מענים לנשים במקומים מובחנים בתחומים שונים.

טל מלר, מרצה בכירה במכללה האקדמית צפת. מלמדת בתחומים של סוציולוגיה ומגדר. מחקריה עוסקים באימהות חד-הוריות פלסטיניות אזרחיות ישראל, מבנים משפחתיים עכשוויים בחברה הפלסטינית בישראל, אלימות כלכלית ומגמות תעסוקתיות בקרב נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל.

אורלי בנימין פרופ' מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר אילן חיברה שני ספרי מחקר, מאמרים ופרקים רבים. בשנת 2014 הקימה את היחידה לחקר עוני, סביבה וחברה של הפקולטה למדעי החברה בבר אילן העוסקת בתחום המשאבים והחסמים להיחלצות מעוני בישראל, מפתחת ידע בנושא אלימות כלכלית ומכוונת להבלטת פגיעות מגדרית בתוכניות הערכות למשברי אקלים. אורלי היא יו"רית רשת המחקר על יחסי מגדר בשוק העבודה ובמדינת הרווחה של האגודה הסוציולוגית האירופאית.

מילות מפתח: נשים ערביות-פלסטיניות; שייכות; יוממות; רה-לוקיישן; חציית גבולות

מבוא

נוכח תהליכים החוסמים בפני נשים מקורות פרנסה, מצביעה סאסן (Sassen, 2000) על התפתחות תהליך 'פמיניזציה של ההישרדות'. בשנים האחרונות תהליך זה מביא נשים לאתגר, לחצות ולכונן מחדש גבולות פוליטיים, חברתיים, כלכליים ופסיכולוגיים מתוך בחינה מחודשת של ממדי השייכות המקומיים, הלאומיים, האזוריים והגלובליים (Dobrowolsky & Tastsoglou, 2016). אנת'יאס (Anthias, 2008;) (2020) רואה אף היא בחציית הגבולות צעד חשוב במאבקן של נשים להרחבת מבנה ההזדמנויות הנגיש להן. היא מתמקדת בתהליכי ההתמקמות שלהן במרחבים המציעים להן 'שייכות' (belonging) – המשפחה או הקהילה – ומול מרחבים, ארגוניים או תעסוקתיים, המסמנים להן 'היעדר שייכות' (non-belonging) (Anthias, 2008; 2020). טיעונה זה של אנת'יאס מתכתב עם דיונים במשמעויות מגדריות ולאומיות של מרחב (Hamdan-Saliba & Fenster, 2012), שכן משמעויות אלו מרכזיות לאפשרות לחצות גבולות ולהתרחק ממעגל השייכות. נוכח ההנחיות הנורמטיביות והפיקוחיות של

מעגלי שייכות משפחתיים וקהילתיים, מאפשרת התרחקות כזאת לנשים להתחזק ולהיות מסוגלות למצות הזדמנויות במרחבי תעסוקה מעורבים לאומית. בהקשרו של דיון זה, אנו מגדירות את חציית הגבול המגדרי-מרחבי כחלק מהדיפת ציפיותיו של מעגל השייכות המשפחתי, הדתי והלאומי, כאחת משתי הדרכים ליצירת הזדמנות תעסוקה: יוממות (התרחקות יומיומית ממרחב המגורים) או מעבר למרחב גיאוגרפי נפרד (relocation).

חציית הגבולות משמשת לנו פריזמה לבירור תהליכי ההתמקמות של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, בייחוד כפי שהם באים לידי ביטוי במאמצייהן לחצות גבולות מגדריים-מרחביים ולהרחיב בכך את הזדמנויות התעסוקה שלהן, ולשפר את איכות המשרות שאליהן הן מתקבלות. יתרונה של נקודת המוצא התאורטית, לפיה יש לבחון את תהליכי ההתמקמות כחלק בלתי נפרד מהתהליך שבו נשים ערביות-פלסטיניות בישראל חוצות גבולות מגדריים-מרחביים, הוא באתגר שהיא מציבה למושג 'אזרחות חלולה' (hollow citizenship), שטבע לאחרונה ג'מאל (Jamal, 2015). לדעתו, תהליכי הדרת המיעוט הערבי המעוגנים בשלושה מעגלים – הפוליטי, הכלכלי והחברתי – הם תהליכים המזינים זה את זה והופכים את האזרחות הפורמלית לריקה מתוכן. מסגרת תאורטית המבליטה את התעקשות הנשים – מפרנסות ואחרות מקבוצת המיעוט – לעמוד על שייכותן ועל זכויותיהן למרות סימני היעדר השייכות, לא רק שאינה מערערת על הפרספקטיבה המוסדית, המתבטאת בהבלטת תהליכי הדרת המיעוט, אלא היא מוסיפה לה ממד של פעולה. הפעולה מתאפשרת כשמפת ההזדמנויות המרחבית חוברת לנגישות למשאבים בין-אישיים וחומריים ועל כן מזמנת חציית גבולות.

בעשור האחרון ניכרת עלייה בשיעור הנשים הערביות-פלסטיניות בישראל שלהן השכלה אקדמית, אולם עלייה זו אינה מתבטאת בשיעור התעסוקה, העומד על 39.6% (למ"ס, 2018). נוסף על כך מתחדדת ההבנה כי כניסת נשים לשוק העבודה מותירה רבות מהן במעמד הפגיע (precariat) (Standing, 2010), בו נמצאים מועסקי התעסוקה

הפוגענית. לטענתו של סטנדינג (Standing, 2015) גם הנשים העובדות נתקלות כיום במציאות קשה מבעבר – היעדר ביטחון תעסוקתי ואי-ודאות, העסקה במשרות חלקיות ולא יציבות, תנודות בשכר ותעסוקה שבה הניצול מובנה, ויש בה חריגה משעות העבודה המוגדרות ומהגבולות המוסכמים של המרחב האפשרי לתעסוקה. כלומר 'הפמיניזציה של ההישרדות' (Sassen, 2000) חושפת את פגיעותן של נשים ללא השכלה אקדמית אך גם את פגיעותן של נשים שרכשו השכלה אקדמית אך מתקשות לתרגם את תאריהן למשרה ראויה. עד לאחרונה רווחו בספרות המחקר שתי מגמות דומיננטיות: האחת התמקדה בחסמים המבניים לצד מאפייני היחסים במשפחות הערביות-פלסטיניות בישראל, המגבילים את אפשרויות התעסוקה של נשים (פוקס ופרידמן-וילסון, 2018; Kraus & Yonay, 2018; Abu-Baker, 2016; אחרים); והאחרת התמקדה בחוזה המגדרי ההופך תעסוקה בשכר לפחות כדאית (Saar, 2016) – או – בהמשגה אחרת, בקנסות השונים שנשים ערביות-פלסטיניות משלמות על השתלבותן בשוק התעסוקה (אבורביעה-קווידר, 2017). חוקרות התמקדו בכפיפותן של נשים ערביות-פלסטיניות למשטרים פטריארכליים שונים ולמתח ביניהם, המייצר חוויית דיכוי רב ממדית – אך גם מאפשר להן לנהל משא ומתן ולהשיג אוטונומיה, אך לא עסקו בממד של חציית הגבולות המגדריים-מרחביים (Abu-Rabia-Queder & Weiner-Levy, 2013; Sa'ar, 2007).

אם כך, מסגרות החשיבה שהוצעו לא טיפלו עד כה במורכבות שחוות כיום נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, הנאבקות בהצטלבות ממדי הדרתן – מגדר, מעמד, אתנו-לאומיות – ואשר לוקחות על עצמן למצות את זכויותיהן הפורמליות ולממש את הזכאות שלהן לתמיכה מהמדינה. היעדר התייחסות למאבקי ההתמקמות שמנהלות נשים נוכח הפרקטיקות המדינתיות כגון תת תקצוב של הרשויות מקומיות (חמאיסי, 2006), מותיר מחוץ לדין את אחריותה להגדיל את סיכויי ההעסקה ולייצר הזדמנויות תעסוקה איכותיות ההולמות את כישורי הנשים ואת המיומנויות שלהן.

במטרה להעמיק ולהבין את המורכבות האמורה, עסקנו במחקר זה בשאלה כיצד נשים ערביות-פלסטיניות בישראל חוצות גבולות מגדריים-מרחביים במטרה להרחיב את מבנה ההזדמנויות התעסוקתיות הנגיש להן ולשפר את איכות המשרות. בסקירה שלהלן נחדד את חשיבות העלאת שאלת מחקר זו.

התמקמות חוצת גבולות של נשים מול מעגלי שייכות שונים

המושג 'translocational positionality' שטבעה אנת'יאס (Anthias, 2008) מדגיש באופן אנאליטי את התמקמותן של נשים מול מעגלי השייכות שלהן כדי להגדיל את המשאבים הנגישים להן: הרחבת סימוני השייכות מול פוטנציאל הגדלת המשאבים וצמצום סימוני השייכות מול איום על שליטה במשאבים. באופן זה הנשים יוצקות משמעות לשייכותן למעגלים של המשפחה, הקהילה או המדינה, שייכות שתתרום להיתכנות של תוצרים חיוביים ומיטיבים בעולמן. ההתמקמות האמורה אינה נתונה מאליה, אלא מחייבת נקיטת פעולות בערוצים רבים וקידום תהליכים שונים, בהם שלושה תהליכים הכרוכים בחציית גבולות: התהליך הראשון הוא המאבק להבליט את השייכות, לקבל את התניותיה ולחלץ את הזכאות למשאבים המונגשים למי ששייכותן זוכה להכרה מעשית ולא רק פורמלית. התהליך השני הוא תהליך ההדיפה של מעגלי שייכות שהתניותיהם לא־רצויות וחציית גבולות ההודפת תביעות, הנתפסות כמגבילות ומונעות נגישות למשאבים. את התהליך הזה הדגישה אנת'יאס, שערערה על הנטייה להניח משמעויות של קטגוריה בטרם נבחנו אמפירית. התהליך השלישי הוא תהליך ההתמודדות עם סימוני 'היעדר שייכות' (non-belonging), שעיקרו מפגש עם פרקטיקות מכוונות הדרה החוסמות נגישות למשאבים והמתקיימות לצד הזכאות הפורמלית.

באמצעות שלושת תהליכי התמקמות אלו אנתי'אס מכוונת את הדיון בחציית גבולות מגדריים-מרחביים לתוצרי התהליכים ולשאלה הקונקרטית האם הוגדלה הנגישות למשאבים בקרב נשים או שמא נותרו החסמים על כנם. על פי אנת'יאס, תהליך

התמקמות זה נובע מחציית מרחבי שייכות ומעבר בין מעגלי שייכות. עם זאת, למרות התרחקות הנשים ממרחבי שייכות אלה, הן עדיין מוגדרות 'שייכות' אליהם. על פי המושג שהציעה אנת'יאס התמקמות היא נזילה, תלויית הקשר, משמעות וזמן ומגלמת שינויים וסתירות. כך מיישמת אנת'יאס את החשיבה על מיקומים מוצלבים באופן המתרחק משייכות ידועה, לכזו המסתמנת מעבר לצמתים המוגדרים מראש של מגדר, אתניות, מעמד ודת וכשופכת אור על תהליכים חברתיים רחבים יותר (Anthias, 2008). לדעתה, היתרון של מושג השייכות על פני מושג הזהות הוא באפשרות להתמקד בהתנגדות למעגל שייכות מולד, הדורש ציות למבנה מעמדי בעל ציפיות ממוגדרות, באפשרות לאתגר את ביטויי השייכות ובאפשרות להיאבק בביטויי 'היעדר השייכות' מצד הקבוצה הדומיננטית. המשגה כזו של שייכות מפנה את תשומת הלב לגבולות. בעבודותיה השונות אנת'יאס (2013) מדגישה גבולות מדיניים, הנוגעים לשאלת האזרחות ולמצבי השוליות שאליהם נקלעות מהגרות. כאן אנו מרחיבות את טיעוניה ודנות בשתי משמעויות של גבולות מרחביים/מגדריים: המשמעות הראשונה מתייחסת להגבלת פעילויותיהן של נשים כדי להכפיף לפיקוח החברתי על מיניותן, כאשר חציית גבולות בהיבט זה משמעותה התרחקות ממרחב הפיקוח; המשמעות השנייה מתייחסת לביטויי 'היעדר שייכות', המסמנים את הגבול המגן על יתרונות הקבוצה הדומיננטית. אפשר לסמן 'היעדר שייכות' במניעת ההכרה בזכאות לתמיכת שירותי הרווחה או השירותים. אתגור הימנעות זו הוא חציית גבול המדגישה את השייכות, כפי שהדגימה רגב־מסלם (Regev-Messalem 2014), במחקרה על מאבק אימהות בעוני ועל זכאותן לתמיכה. בה בעת אפשר לאתרה במדיניות אי־הפיתוח באזורים שבהם יושבים ערבים-פלסטינים החיים בישראל, אי־פיתוח הגורם למבנה צר מאוד של הזדמנויות תעסוקה, העומדות לרשות התושבים (גוטוויין, 2011). חציית גבולות בהקשר של אתגור כזה תתבטא בהתרחקות מהמרחב המאופיין במדיניות המסמנת 'היעדר שייכות'. את חציית הגבולות כאתגור החסמים

המסמנים 'העדר שייכות' כבר תיארה אבורביעה־קווידר (2017) אצל נשים בדואיות פרופסיונליות, שבתהליך התפתחותן המקצועית חוצות גבולות מרחביים ומועסקות בשירותי הבריאות, החינוך והרווחה מחוץ לקהילותיהן. ממחקרה עולה כי נשים אלו משלמות מחירים שונים על חציית הגבולות, ולעיתים אף נחסמת בפניהן האפשרות למצות את ההזדמנויות בשוק התעסוקה. כמו מיעוטים אתניים אחרים הנשים לכודות במרחב סיפי המונע מהן השתלבות מלאה, כיוון שבשוק העבודה שולטים גזענות ממסדית ושומרי סף פטריארכליים שבטיים, שבהיעדר פיקוח מצד מוסדות המדינה הם מתחזקים. בתת הפרק הבא נסקור את התמורות במעמדן של נשים ערביות-פלסטיניות במערכת ההשכלה הגבוהה ובשוק התעסוקה.

נשים ערביות-פלסטיניות בישראל – מעמד, השכלה ותעסוקה

נשים ערביות-פלסטיניות בישראל הן חלק ממיעוט לאומי, שהוא כ-21.1% מהאוכלוסייה בישראל (למ"ס, 2020). מכורח מעמדן האזרחי ובהשפעת תפיסות חברתיות ותרבותיות הן סובלות מאי-שוויון ודיכוי בתחומי חיים רבים, בהם כלכלה ותעסוקה, פוליטיקה, חינוך והשכלה (גרא, 2018; פוקס, 2017; Abu-Baker, 2016; ואחרים). הסדר החברתי הפטריארכלי, המאפיין את החברה הישראלית בכלל ואת החברה הערבית-פלסטינית בישראל בפרט, מעמיק את אי-השוויון המגדרי באמצעות רמה גבוהה של פיקוח על התנהלותן של נשים. פיקוח חברתי מועצם זה משפיע על הנשים הרוצות להשתלב בשוק התעסוקה, משום שהוא מגביל את הגבולות המוסכמים של המרחב האפשרי לתעסוקה עבורן (Sa'ar, 2016). חרף מגמות שינוי שונות ושלא כמו מדינות מערביות אחרות, ישראל עודנה חברה שבה משמשת היחידה המשפחתית תפקיד ייחודי (פוגל-ביז'אוי, 2020). מרכזיות מוסד המשפחה בישראל ומסגרת המחויבות רבת העוצמה והמורכבת שהוא מבנה, נקשרים גם לתפקידה הבולט של הדת במדינה.

ההיבטים החברתיים והתרבותיים של חיי המשפחה הנהוגים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל מסורתיים יותר מאלה של החברה היהודית (אבו־עסבה, 2018; הרצוג, 2010; חסן, 1999; Meler, 2017b; Sabbah-Karkaby & Stier, 2017). מחקרים אלה הראו שלמרות העלייה במספר הנשים הערביות-פלסטיניות הרובשות השכלה ועובדות, רבות עדיין כורעות תחת העול שמייצרים בו זמנית מנגנוני ההדרה והשליטה של המדינה ושל התרבות המוסלמית (Meler, 2019b). לימודי האישה נתפסים אמצעי לשיפור הרווחה הכלכלית של המשפחה ופחות אמצעי להגשמה עצמית ולפיתוח מסלול מקצועי עצמאי (Abu-Baker, 2016; Sabbah-Karkaby & Stier, 2017).

בשנים האחרונות טוענים חוקרים (אבו־עסבה, 2018; פוקס, 2017; פוקס ופרידמן־ווילסון, 2018 ואחרים) כי ניכר שיפור של ממש בשיעורי ההשכלה של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל. עלייה זו הושגה הודות לירידה בשיעורי הנשירה של נערות ערביות-פלסטיניות ועלייה בשיעורי הזכאות שלהן לבגרות, היחלשות דפוסי בחירת מגמות הלימוד על פי מגדר ופנייה למערכת ההשכלה הגבוהה (בייחוד בקרב נשים דרוזיות ובדואיות, שבעבר פנו אך מעטות מהן ללימודים גבוהים). התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ופתיחת המכללות יצרו תלות של מוסדות הלימוד במספר התלמידים, והיא שהביאה אותם ליצור הזדמנויות לימוד גם עבור סטודנטיות מן הפריפריה. לרכישת ההשכלה תרומה מסוימת להשתלבותן בתעסוקה – אקדמאיות ערביות-פלסטיניות בישראל מועסקות בשיעורים גבוהים מנשים ללא תואר אקדמי. עם זאת, השתלבותן בתעסוקה נותרת 'אצורה': הנתונים מלמדים ששיעורי התעסוקה של אקדמאיות ערביות-פלסטיניות בישראל (57%) עדיין נמוכים בהשוואה לאקדמאיות יהודיות (74%) (אבו־עסבה, 2018) ולאקדמאים ערבים-פלסטינים בישראל (פוקס, 2017).

מקובל להסביר שהפער נובע מחסמים מבניים ותרבותיים המגבילים את השתתפות האקדמאיות הערביות-פלסטיניות בשוק התעסוקה (Kraus & Yonay, 2018; Miaari & Khattab, 2013; Sa'ar, 2016; et al). ביניהם, חסמים מרחביים: הסרגציה המרחבית הנהוגה בישראל (יפתחאל, 2010), החסמים והמגבלות הנוגעים לאפשרויות הדיור והניידות, המרחק של ישובים פלסטינים ממרכזים הנהנים מפיתוח תעסוקה – הללו מקשים על נגישות להזדמנויות תעסוקה ומביאים גם הם לצמצום ההזדמנויות העומדות בפני נשים ערביות-פלסטיניות בישראל. לצד זה, טוענת סער (Sa'ar, 2016), השתלבותן של נשים בשוק העבודה מושפעת מהחוצה המגדרי – תסריט תרבותי המשפיע על עיצוב חלוקת התפקידים המגדרית וחיי היום-יום בספרה הפרטית והציבורית. השפעת התסריט התרבותי מתרחבת אף למעורבותן של נשים בכלכלת המזומנים, לנגישותן לשירותים הממשלתיים ולמידת מיצוי זכויותיהן האזרחיות. לדבריה של סער החוצה המגדרי משתנה בראי ההיסטוריה והוא תלוי במשתנים חברתיים-כלכליים, אתניים ומגדריים. לנשים יהודיות וערביות-פלסטיניות בישראל מבנה הזדמנויות שונה לחלוטין, והוא נקבע על פי ממדים מעמדיים השכלתיים ודתיים שונים (Sa'ar, 2016). מחקרים קודמים תומכים בנקודה זו ומעלים שהסוגייה המרכזית המעסיקה נשים, היא הקושי לאזן בין התמורות שהן חוות הודות להשתלבותן במערכת ההשכלה הגבוהה ובשוק התעסוקה, ובין מחויבותן הערכית למשפחה וחובתן למלא את תפקידן האימהי המסורתי ואת הציפייה שינחילו לבנותיהן ערכים מגדריים מסורתיים (אבורביעה-קווידר, 2017; מלר, 2018).

נוסף על המחסור בתעסוקה ביישובים הערבים-פלסטיניים בישראל, נמצא שמבנה הזדמנויות התעסוקה אינו הולם אנשים שהשלימו לימודים אקדמיים. נמצא שהשתלבות נשים בשוק התעסוקה תלויה בגורמים תרבותיים – בייחוד שליטה בעברית ובאנגלית ובנורמות תרבותיות (תחום תעסוקתי המקובל מגדרית, מיקום המשרה – בישוב או מחוץ לישוב, שעות העבודה הנדרשות); בתנאים המאפשרים יציאה לעבודה – בייחוד תחבורה ומסגרות טיפול בילדים; וכן בקונפליקט האתנו-

לאומי, שבין היתר משעתק את הסגרגציה המרחבית ומשמעויותיה (Kraus & Yonay, 2018). נמצא שמשנתנים שונים, בהם גיל, השכלה, דת, מצב משפחתי ומקום מגורים, משפיעים על שיעורי השתתפות הנשים בתעסוקה, ולא לה נוספים שני גורמים מרחביים: סוג היישוב שבו הנשים מתגוררות (כפרי או עירוני) ומחוז המגורים. שיעור הנשים הערביות-פלסטיניות המועסקות הגרות ביישובים המעורבים (66%), גבוה משיעור המועסקות בצפון ובאזור המשולש (כ-33%), אך נמוך משיעור הנשים היהודיות המועסקות. הפער נשמר בעקביות, בין היתר בגלל תופעת 'תת-התעסוקה' (underemployment) – כלומר, נשים בעלות השכלה אקדמית שאינן עובדות בהתאם להכשרתן, וכן בגלל עלייה בשיעור המועסקות במשרה חלקית שלא מרצונן (אבו-עסבה, 2018; Kamerate & Richardson, 2018; Bolino & Feldman, 2000; Meler, 2019b). בחקר השיח הנאו-ליברלי בולט בשנים האחרונות המונח 'אזרחות שוק' – התביעה לעצמאות כלכלית והתרחקות מקבלת קצבאות כתנאי להשתתפות חברתית ואזרחית על פי האידאל ה"מוסרי". מודל נאו-ליברלי זה שהחליף את אידאל 'האם העובדת' שאפיין את החברה הישראלית, אינו מותאם לנשים ממיקומים חברתיים פגיעים (הלמן, 2014; Sa'ar, 2016). נקודה חשובה לענייננו היא הרוויה התעסוקתית המתמידה בתחום החינוך, הנובעת מהפנייה ללימודי תואר בחינוך והציפייה הרווחת מנשים לעסוק בתחום, מגמה המתיישבת עם הכבוד שהחברה מייחסת ל'מורה' ועם הלגיטימציה החברתית-דתית למקצוע בשל האפשרות לשילוב תפקידים מגדריים (פוקס ופרידמן-ווילסון, 2018).

במאמר זה נעסוק, כאמור, בתהליכי ההתמקמות של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בשוק התעסוקה באמצעות תהליכי חציית גבולות. המשאב שבו עוסק הדיון הוא משאב המשרות האיכותיות, הרלוונטי לנשים בעלות השכלה אקדמית. כפי שהסברנו במבוא, בשל פיתוח התשתיות המועט ביישובים ערבים-פלסטיניים ומיעוט הזדמנויות התעסוקה נחשפות נשים אלה למשרות באיכות נמוכה. בעקבות לזרוס

ושלו (2013) אנו מניחות שהרפורמות במגזר הציבורי – הקפאת התקינה שהביאה למדיניות 'הדלתות הסגורות' – פגעו בייחוד בהזדמנויות של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל לזכות במשרות איכותיות במגזר הציבורי. משרות תקניות במגזר זה הן משרות באיכות גבוהה, והקצאתן היא ביטוי לזכאות השמורה לשייכים לקולקטיב (בנימין, 2006). קאלברג (Kalleberg, 2011) הוא שטבע את המושג 'איכות המשרה' והגדירו על פי תגמולים אקסטרינזיים (תנאי העבודה, זכויות) ותגמולים אינטרינזיים (הכרה, דימוי עצמי ומהוגנות). כאשר הם מיושמים במרחב תעסוקה פוגענית (Simms, 2017), האיכות נקבעת על פי זכאות לפיצויים, גיוון תעסוקתי, שליטה על לוח הזמנים, רמת המתח והלחצים העולים מעומס העבודה, היבטים כגון ארעיות, חלקיות ושעתיות שהוגדרו בחוזה ההעסקה. חוקרות פמיניסטיות (Davoine et al., 2008) מוסיפות לדיון על אודות איכות המשרה את השאלה כיצד הנשים נושאות בנטל הכפול של משפחה ועבודה, וכיצד הן מאזנות ביניהם. אולם הסוגייה המרכזית שבה אנו דנות במאמרנו קשורה במיוחד לאתגרים שעומדים נאלצות נשים ערביות-פלסטיניות בישראל להתמודד: הן נאלצות לעבוד במשרות חלקיות, בהן אינן מממשות את כישוריהן האקדמיים ואת המיומנויות המקצועיות שרכשו; לחלופין, הן נאלצות להתרחק ממקום מגוריהן כדי לעבוד במשרות איכותיות ההולמות את כישוריהן. לפיכך, הצעדים שנוקטות נשים כדי להשיג נגישות למשאב של 'משרות איכותיות' מבטאים את התמודדותן עם המאמץ לאיתור מקומות עבודה בקריטריונים האלה.

מתודולוגיה

מאמר זה מבוסס על מחקר איכותני המשלב שני מחקרים, במהלכם נאספו נתונים בקרב שתי קבוצות של נשים עובדות ערביות-פלסטיניות בישראל. בשנים 2015–2020 ראינו את הנשים ראינות עומק מובנים למחצה.

הקבוצה הראשונה היא של 46 נשים ערביות-פלסטיניות, שלא מצאו עבודה במקום מגוריהן והיגרו לבאר שבע מהצפון והמשולש לפחות שנה לפני עריכת הריאיון; הוותיקה מהמרואיינות מתגוררת בבאר שבע כבר 17 שנה. המרואיינות בנות 23-48 ובעלות השכלה אקדמית. 35 מהן נשואות ואימהות לילדים. ארבעים ואחת מהן בעלות תואר ראשון, שלוש בעלות תואר שני, ושתיים לומדות לתארים מתקדמים. הנשים מועסקות כמורות, אחיות, תרפיסטיות, רוקחות, עורכות דין ופסיכולוגיות. בקבוצה השנייה 16 נשים ערביות-פלסטיניות בגילאי 24-39, שש רווקות, תשע נשואות ואחת גרושה. שמונה מהן אימהות לילדים. הנשים מועסקות כמורות, אחיות, רוקחות, עובדות מעבדה, רכזות פעילות חברתית, ומכירות. אחת בעלת תעודה, 13 בעלות תואר ראשון, חלקן למדו הסבה לסיעוד, שתיים בעלות תואר שני ואחת לומדת לתואר שני. הן מתגוררות בגליל בישובים שונים, כפריים ועירוניים.

כלי המחקר ושיטת ניתוח הנתונים

הראיונות ארכו כשעה ונערכו בערבית ועברית. במחקר השתתפו מראיינות "מבפנים" ומראיינות "מבחוץ". מתודולוגיה זו מציגה תמונה מורכבת יותר ומאפשרת להגיע למידע מגוון ועשיר משום שבכל ריאיון מושם דגש בהיבטים שונים ומתקבלת תמונה רב-ממדית (אבירם, 2000).

ניתוח הראיונות נערך מתוך מחויבות לעקרונות המחקר הפמיניסטי – צמצום יחסי הכוח המובנים בריאיון (Maynard, 1994). בכל ריאיון התאפשר למרואיינת להתבטא כרצונה ולהעלות נושאים לשיחה כראות עיניה. עם זאת, בכל ריאיון התייחסנו לכמה תחומים מרכזיים, בהם ההשכלה של המרואיינת, תחום הלימודים, ההשתלבות בשוק התעסוקה, חסמים בעת הקבלה לעבודה, התייחסות בני המשפחה לתעסוקת האישה. הנתונים נותחו בשיטת ניתוח תמות (thematic analysis) – מהראיונות האישיים חולצו תמות. התמות עלו כנושאים החשובים בעולמן של הנשים, ובהן התנסויותיהן במעבר

מהשכלה לתעסוקה, היחסים עם משפחת המוצא שלהן, בני זוגן ובני משפחה אחרים וכן ההתמודדות היומ־יומית והקשר עם הקהילה או רשויות אחרות בנוגע לנושא התעסוקה.

ממצאים

רפורמת ההתייעלות במערכות החינוך והרווחה פגעה בנשים ערביות-פלסטיניות בעלות תארים מבחינת אפשרותן להיקלט להעסקה איכותית במגזר הציבורי (לזרוס ושלו, 2013). תהליך זה יצר מבנה הזדמנויות מוגבל מרחבית, כלומר, קושי לתרגם תואר למשרה במרחב המקומי, ולפיכך עולה מולו תופעת חציית הגבולות. פרק ממצאים זה מאורגן כך שבחלקו הראשון אנו מציגות את משמעותם של גבול מגדרי ו/או גבול מרחבי בעולמן של נשים ומצביעות על האופן בו למדנו על חצייתם של גבולות אלו, לעיתים לצד חציית גבול הסגרגציה המגדרית. בחלקו השני, אנו מציגות את שימור הגבול המגדרי גם בתנאים של חציית הגבול המרחבי והתעסוקתי.

משמעויות של חציית גבולות בעולמן של נשים מועסקות בעלות השכלה אקדמית

בביקורת שפרסמה אנת'יאס (Anthias, 2008; 2020) כנגד ההנחה ששייכות לקהילה מגלמת ממד תרבותי שבתוכו משוקעות נשים, היא מדגישה את תהליכי חציית הגבולות ואת ההתנגדות לתביעותיו של מעגל השייכות של משפחת המוצא והקהילה. נראה כי בתארן התנגדות זו, המרואיינות חושפות תהליך התמקמות שהדגש שלו הוא בחציית גבולות מגדריים:

”לפעמים יש ניגוד ביני לבין החברה שאני חיה בה, הסביבה אוהבת את האם ועקרת הבית להיות יותר נכנעת לבעלה, מגיבה לו, אני לא מרגישה שאני מאוד מתנהגת לפי דעות הסביבה. הסביבה לא מכתיבה את החיים שלי, אני אישה מבוגרת, יש לי

שכל, יכולה לבחור בין הדברים הנכונים והטובים" (שירין, בת 26, מוסלמית, רווקה, בעלת תואר ראשון, מורה למדעים, במקור מהגליל).

המרואיינת חווה גבול מגדרי באמצעות הציפייה ממנה לתפקד כאשה נורמטיבית ומדווחת על פריצת הגבול המגדרי האמור כאפיון של שגרת חייה ואפשרות הבחירה בעולמה. התהליך השני של אנת'יאס משתקף בדבריה במיוחד בדגש על מחויבותה שלא לקבל את תביעותיו של מעגל השייכות. האמירה המפורשת "הסביבה לא מנתיבה את החיים" מלמדת על אפשרות כי המרואיינת מבחינה בין הדברים "הנכונים והטובים" ובין תביעות הקהילה. ההיענות לתביעות הקהילה אינה מתיישבת בהכרח עם הבנתה את אופני הפעולה הראויים לה כאישה מבוגרת בעלת יכולת בחירה ולכן היא פונה לתהליך השני שהציעה אנת'יאס. בשל מיעוט הזדמנויות התעסוקה לאקדמאים, צפיפות הדיור ביישובים הפלסטינים והרוויה התעסוקתית בתחום החינוך (פוקס ופרידמן-ווילסון, 2018) ניכרת בעשור האחרון מגמה של רווקות או של נשים בעלות משפחה המוכנות לחצות גבולות מרחביים כדי לזכות בתעסוקה איכותית (Meler, 2017a; 2019a). נשים אלה עוברות לדרום ומשתלבות במסלול לקבלת קביעות במשרד החינוך, קביעות שתקנון המשרד מגדיר תקופת ניסיון בת שנתיים, ובסופה המורה מקבלת קביעות או נפרדת מהמערכת. במקרה של שינוי מקום מגורים הקביעות נשמרת, ועל המשרד לשבץ את המורה במקום המגורים החדש (משרד החינוך, 2004).

"השיקולים שלי היו, שבבאר שבע אני עובדת, וסופרת נקודות כדי לחזור ולעבוד בצפון, וגם אם אני עובדת בבאר שבע שלוש שנים אני מקבלת קביעות, ואז אני יכולה לעבוד בצפון, תהיה לי העדיפות" (שירין, בת 26, מוסלמית, רווקה, בעלת תואר ראשון, מורה למדעים, במקור מהגליל).

שיקולי הנשים מבוססים על הבנת מסלולי המיון הנהוגים במשרד החינוך בשיבוץ בעלות תעודת הוראה בבתי ספר, ועל פיהם נקבעת דרך הפעולה הכורכת את ההעסקה האיכותית המבוססת על קביעות בחציית הגבול המרחבי. שיקולי הנשים בעלות תעודת הוראה מקורם בידיעה כי במרחב הגאוגרפי של קהילת המוצא שלהן רק מעטות מצליחות להשתבץ כמורות במשרה תקנית. כפי שעולה מן הראיונות, כמה מהן שבו וניסו להשתלב במערכת החינוך ביישוביהן במשך מספר שנים לאחר סיום לימודיהן, אך ללא הצלחה. לפיכך, הן אינן פועלות על פי השייכות הגאוגרפית אלא על פי תחושת השייכות למרחב התעסוקה של 'מורות המועסקות במגזר הציבורי' ונהנות מההזדמנות שמשרד החינוך פותח בפניהן למשרה תקנית שבה יצברו ניסיון. אומנם כמה מן המרואיינות ציינו את ההתנגדות שהביעו משפחותיהן למעבר לדרום, אולם מדבריהן עולה כי בסופו של דבר הן הכירו בקושי של בעלות השכלה אקדמית למצוא עבודה בצפון והבינו שבדרום היצע המשרות גדול (Meler, 2017a; 2019a). בדומה לשירין, גם עבור שפפא הגבול המגדרי ברור אך חצייתו בשגרת חייה מחייבת גם חצייה מרחבית:

"השאיפה לעצמאות בחיים האישיים, ולחיות רחוקה מכל האנשים, ורחוק מההתערבויות בחייהם האישיים, כי הייתי נשואה חדשה ורוצה לעצמי יותר פרטיות ועצמאות; זו היא הסיבה שגרמה לי לייצר מרחב ובתוך המרחב הזה נמצא רק אני ובעלי. הסיבה השנייה היא יותר הזדמנויות תעסוקתיות" (שפפא, 33, נשואה ואם לשלושה, תואר ראשון ביהדות, הסבה לחינוך הגיל הרך).

המרואיינת תורמת אמירה מפורשת המתייחסת לאפשרות לחצות גבולות מרחביים ומגדריים, כמשאב. משאב חציית הגבולות מאפשר לה לממש קשת של ממדי עצמאות כפי שהיא מבינה אותה: הן עצמאות אישית, הן התרחקות מפיקוח והן חיזוק ההזדמנויות התעסוקתיות. התייחסותה של הדוברת לחיזוק מבנה ההזדמנויות משקפת את תפקידה של המדינה כמעסיקה או כיוצרת מדיניות תעסוקה המעצבת למעשה את אילוץ לחציית גבולות הנחווה גם כהזדמנות.

מדברי מרואיינות נוספות ניתן ללמוד כי האתוס המשפחתי משתנה עם המעבר. ההגירה משחררת את התא המשפחתי הגרעיני מהמארג של המשפחה המורחבת. המרחק הגיאוגרפי מעצב מחויבות שונה ודפוסי תקשורת אחרים עם חברי המשפחה המורחבת ובין חברי המשפחה הגרעינית בינם לבין עצמם. הנשים מתארות התחזקות של הקשר הזוגי ובנייה של אינטימיות זוגית והבנייה של הקשר כעומד בפני עצמו, בנפרד מהמעגלים המשפחתיים הרחבים. כך איה המתגוררת בבאר שבע עם בעלה ובנותיה מזה תשע שנים מתארת את האפשרויות לקיום יחידה משפחתית גרעינית עצמאית השולטת על משאבי הזמן והפנאי שלה:

"... למשל [כש]סיימתי את העבודה שלי אז [ב]שעות הפנאי אני יושבת עם בעלי, עם הבנות שלי לבד, יוצאים לבקר את החברים שלנו" (איה, 38, נשואה ואם לשלוש, עובדת כמורה).

תיאור דומה נשמע גם מפי מראם שהיא ובעלה מתגוררים חמש שנים בבאר שבע: "אני מרגישה שהקשר המשפחתי בבאר שבע יותר טוב מאשר בצפון...אני מרגישה שפה [בבאר-שבע] החיים שלנו רק בשבילנו, חוזרים מהבית ספר אז יש לנו סדר מסוים, אוכלים ויושבים קצת לנוח, בעלי תמיד איתי בבית, תמיד מתראים, ישן בבית, שם [בבכפר] אני כמעט לא רואה אותו, יצא לו משהו פה ושם הולך לעזור לאחיו במשהו את יודעת אנחנו הערבים תמיד כך דואגים אחד לשני" (מראם, 27.5, נשואה ואם לשניים, מורה).

בקרב הנשים המשכילות והמועסקות חזרה ועלתה השייכות במשמעות זו של מחויבויות (דאגה לאחים או לחברי המשפחה המורחבת) וכמעריך ציפיות, שעל כל מי שאינו מחזיק בעמדות התואמות לו, להתנגד:

"לגבי ה'התערבות [של המשפחה] בחיים'. [אם לא היינו עוברים] אני לא יודעת כמה הייתי יכולה לשמור על האוטונומיה שלי בתוך הבית ו... אין ספק.. המשפחה של

בעלי גרים אחד מעל השני, יש את הבית של חמותי, הבן שלה מעליה מאחורה יש עוד שתי משפחות, אפילו אני היה לי שם בית והחלטנו שאנחנו לא גרים שם ומכרנו אותו לאחד מהאחים שגר מתחתינו... אז אין ספק שהיתה סוג של מעורבות וגם לפתח מנגנוני סבלנות...” (אמאל, בת 39, עובדת הייטק בעלת תואר שני, נשואה ואם לשניים).

האוטונומיה בתוך הבית, עליה מספרת אמאל, יכולה להתבטא גם בשינוי החוזה המגדרי בין בני הזוג. כך מתארת אסיל את חלוקת התפקידים המגדרית השונה שהתנהלה במשך חמש שנים בהם התגוררה המשפחה בבאר-שבע:

”... כשגרנו בבאר שבע הבעל שלי היה עושה הכל, כלים, קיפל כביסה... אחרי שחזרנו לכפר הוא לא השתתף בעבודת הבית כמו בבאר שבע..” (אסיל, 40 נשואה ואם לשלושה, מורה לאנגלית)

שינוי החוזה המגדרי כפי שמשתמע מדבריה של אסיל אינו יכול להתקיים בכפר לנוכח העיניים הצופות בו. החיים בתוך הקהילה, במרחב בו מוצע לבני הזוג בית לצד משפחת הבעל, מציבים גבול מגדרי ברור באמצעות פיקוח חברתי רציף. חציית הגבול המגדרי מתאפשרת תוך כדי חציית הגבול המרחבי. היציאה מהבית אל העיר המעורבת חושפת מבנה הזדמנויות תעסוקתי המציע משרות איכותיות לאשה המשכילה שבאפשרותה לחצות גבול נוסף. זהו גבול הסגרגציה המגדרית האופקית, הפורץ את תחום העיסוק הטיפולי והשירותי לעבר תחום ההיי טק. המרואיינות משקפות את אחיזתו של התהליך השני עליו הצביעה אנת'יאס במציאות חייהן: הן שותפות להדיפת מעגלי השייכות שלהן על בסיס סירובן לקבל את התניותיהם והפיקוח החברתי המופעל בהם; הן חוצות גבולות מגדריים ומרחביים באופן שמאפשר להן להדוף תביעות שנתפסות כמגבילות את עצמאותן ומונעות מהן נגישות למשאבים, במקרה זה, תעסוקה איכותית.

התלכדות תהליך חציית הגבול התעסוקתי עם חצייתם של הגבולות המגדרי והמרחבי, שעלה אצל אמאל מהדהד גם בדבריה של לורין:

”...והתפקיד שהם הציעו לי, מה שהיה להם פנוי, זה נציגה רפואית תועמלנית ואמרתי או.קיי יכול להיות שאני over qualified לתפקיד הזה אבל מה אכפת לי אני אתחיל... התחלתי ובאמת עשיתי אותו על הצד הכי טוב ואחרי שלוש שנים התחילו להציע לי תפקידים אחרים בחברה ועברתי למחלקה של הפיתוח העסקי וזה תפקיד שבאמת ממלא ומאתגר ומאד קשה לי מאד קשה... (נסיעות, שעות עבודה ארוכות)... וכל הדרך חזרה הביתה יש לי את הרגשות אשם שאני לא בבית כי הילדים שואלים אותי: 'מתי תבואי הביתה?'...” (לורין, בת 46, נשואה ואם לשלושה, בעלת תואר שני בכימיה ורוקחות ומתגוררת בעיר מעורבת).

באמצעות חציית הגבול המגדרי (“מתי תבואי הביתה?”) וחציית הגבול המרחבי (נסיעות ארוכות), מתאפשרת חציית גבול תעסוקתי ואיתור משרת איכות. בה בעת, לצד תהליך ההתמקמות השני במשמעותו כהדיפת מעגל השייכות הפיקוחי, המגביל הזדמנויות, נראה כי לפנינו גם תהליך ההתמקמות השלישי של אנתי'אס. זה המצביע על התקלות בסימוני 'העדר השייכות' (non-belonging) ומפגש עם פרקטיקות מכוונות הדרה: בעלת תואר שני בכימיה ורוקחות מוצאת את דרכה אל המשרה האיכותית במחלקת הפיתוח העסקי באמצעות נקודת פתיחה של ויתור על הכרה ברמת ההשכלה שלה (מקבלת תפקיד של תועמלנית). לעיתים סימוני 'העדר השייכות' (non-belonging) לובשים אופי של התקלות בחסמי הגזענות המוסדית:

”הרבה פעמים אני תוהה אם כדאי לי לציין שאני ערבייה במהלך הריאיון, או להתקבל לעבודה ואז לומר זאת מתישהו. כי אני לא נראית ערבייה (אין לי מבטא והלבוש שלי מודרני) ולכן לא מזהים ישר, אך מנגד אני חוששת שזה עלול לגרום לי לפספס הזדמנויות.... החינוך הגבוה של האוכלוסייה הערבית מצומצם למקצועות ספציפיים- תמיד מציעים לאישה ללמוד גננת או מורה כי זה מה שמקובל לאישה

ערבייה ללמוד לפי המגזר שלנו, אך אני בחרתי ללמוד מקצוע שמעניין אותי ולא בהכרח מה שרוב חברותי עושות (יש לי 4 דודות שהן מורות, ו-3 בנות דוד שהן מורות). הרבה פעמים לא יודעים שאני ערבייה, ולכן אני שומעת אמירות גזעניות כאילו שאני לא שייכת למגזר" (אמנה, בת 26, רווקה, תואר ראשון, משרה מלאה ברוקחות קהילתית).

המפגש עם גזענות הופך לחלק בלתי נפרד מ'הידע' שצוברות נשים ערביות-פלסטיניות על סיכוייהן להגדיל נגישות למשאבים גם כאשר הן עצמן מוכנות לחצות את הגבולות. בדרך זו התהליך השלישי של אנת'יאס, שמשמעו מפגש עם הדרה וסימוני העדר שייכות, מתרגם בעולמן כחסם המסביר את השוליות שלהן בשוק העבודה באופן בלתי תלוי בהשכלתן האקדמית. לצד נשים עם השכלה אקדמית שחציית גבולות בעולמן משמעותה חצייתו של הגבול המגדרי, באותה קטגוריה עצמה, מתקיימות גם נשים שעבורן הגבול המגדרי מופיע כעיקש יותר ומלמדות בכך על הבו-זמניות של התהליך הראשון של אנת'יאס (הבלטת השייכות) לצד התהליך השני של אנת'יאס (הדיפת מעגלי השייכות). החלק הבא מציג מיזוג זה.

משמעותה של חציית גבולות מרחבית תוך שימור הגבול המגדרי ולאומי

על פי רוב דיונים בשייכות וחציית גבולות מאפיינים את שדות המחקר הממוקדים בהגירה (Anthias, 2020). אבל, נוכח תהליכי הדרה המופעלים על קבוצה אתנית מתויגת אשר התנסויותיהן של הנמנות עליה מנביחות את הקטגוריה של מגדר-מעמד, עולה צורך בהתמקדות בשאלת השייכות. לא תמיד התמקמות הכרוכה בהבלטת השייכות תבטא חציית מכלול הגבולות. בחלק זה אנו עוסקות במצב שבו חציית הגבול המרחבי לא מאפשרת לנשים לחצות את הגבול המגדרי, במובנו כהתנגדות לציפיות תרבותיות ממוקדות (non-belonging) ולעיתים אף לא את הגבול הלאומי על

ביטויי הגזענות המגולמים בו. על שיעתוק הגבול המגדרי ניתן ללמוד מהדברים הבאים:

”אחרי שחיפשתי עבודה לאורך שנה שלמה ולא מצאתי עבודה, התייאשתי... משפחתי נתנה לי גיבוי למעבר כדי למצוא עבודה ולהתפרנס וגם משפחתי [של בעלה] כיבדה את ההחלטה הזו, וראתה בה דבר טוב שמוביל אותי להתקדם בחיים האישיים. בבאר שבע יש לי את החיים הפרטיים שלי, יש לי עבודה, משכורת, ואני עושה כל מה שאני צריכה ולא מבקשת רשות, נכון שאני אומרת לבעלי שאני רוצה לעשות כך וכך, אבל ההחלטה בסוף תהייה החלטתי האישית”

ולשאלה מה את מצליחה לעשות שם בבאר שבע? השיבה:

”לא הרבה, כי יש לי את הילדים והבעל שצריך לטפל להם, ויש לי את המשימות המוטלות עלי אחרי יום עבודה” (נרימאן בת 27, נשואה ואם לשלושה, תואר ראשון, גנת).

חציית הגבול המרחבי מתאפשרת כאן כחלק משימור השייכות המשפחתית והאישור המתקבל מהמשפחות להתמקמות תעסוקתית משופרת. החוויה מתוארת כאמביוולנטית במובן של אוטונומיה כלכלית מסוימת לצד חלוקת עבודה ממוגדרת. בדומה גם אימאן מתארת את המשמעות שיש לחציית הגבולות המרחביים לצד ההישג של קבלת משרה איכותית הן מוצאות עצמן לעיתים מנותקות וללא רשתות הסיוע המשפחתיות המקובלות:

”החיים בבאר-שבע היו מנותקים מהקשרים החברתיים, רחוקים מהמשפחה והחברים; והזמן שלי בנוי רק על הליכה לעבודה וחזרה הביתה ועשיית המטלות הדרושות ממני כאם. בדרום לא היה לי זמן להרגיש בעצמאות, כי הזמן שלי היה מחולק לשני חלקים, החלק הראשון הוא העבודה, ונשארתי בעבודה עד השעה

ארבע, ואחר כך חזרתי הביתה והייתי מכינה אוכל ומטפלת בילדים וכו'..." (אימאן, 32, נשואה ואם לשלושה, מורה לאנגלית)

מכאן ניתן להעלות את האפשרות כי עבור חלק מהמרואיינות ההיענות להזדמנות תעסוקתית מתרחשת במנותק מהדיפת הערכים של קבוצת השייכות או מהתמקמות זהותית מתנגדת. דגש מפורש יותר על האפשרות להשיג משרה איכותית תוך שמירת חלוקת העבודה המגדרית, עולה בציטוט הבא:

"חיפשי עבודה במשך שנתיים, ולא מצאתי עבודה קבועה, עבדתי כממלאת מקום ובמשרד... אז הסיבה העיקרית [למעבר לבאר שבע] היא מציאת עבודה, שיש לה שעות קבועות, והיא נותנת ותק במשרד החינוך, מה שהיה הכי מעניין בשבילי: לקבל עבודה מאורגנת יותר ושעובדים בה בשעות הבוקר" (תחריר, בת 32, מוסלמית ונשואה, אם לשניים, בעלת תואר ראשון בחינוך מיוחד, עובדת כמורה בדרום. בעלה והילדים נשארו בצפון).

ניסיונותיה להתדפק על דלתות מבנה הזדמנויות התעסוקה בסביבה הגאוגרפית שבה היא מתגוררת עם משפחתה, עיצבו את היסטוריית העבודה שלה, והיא נותרה בשולי שוק העבודה. הביטוי "עבודה מאורגנת יותר" מייצג את היעדים שעמדו לנגד עיניה בעת שאיתרה משרה באיכות גבוהה יותר, לא רק במובנים האקסטרינזיים שלה (שעות, ותק, ייצוג מקצועי) אלא גם במובניה המגדריים (Krigel & Benjamin, 2020) – עבודה בשעות הבוקר תאפשר לה למלא את המחויבויות הנובעות מתפקידיה המגדריים ובד בבד להשקיע משאבים בשוק העבודה. אותה דינמיקה של קבלת חלוקת העבודה הממוגדרת עולה גם אצל מרואיינות אשר נענות להזדמנות תעסוקתית באמצעות יוממות:

"אני ממשיכה תואר שני בביוטכנולוגיה בתחום החקלאות, אם זה היה בידי הייתי לומדת את התואר השני אחרי התואר הראשון ישירות אבל הכריחו אותי שזה [יתאפשר] רק אחרי הנישואין אצל בעלי. אבל כשהתחנתי אמרו את בת 32 צריכה

להביא ילדים כי אחרת תגיעי לגיל הזקנה בלי ילדים... כשהתחלתי לעבוד במעבדה היו הרבה בעיות מההורים שלי - איך תעבדי בין יהודים... אבל הסתדרתי אתם כי האחים שלי השפיעו על ההורים קצת. אבל שהתחנתי גם בעלי קיטר הרבה פעמים על מקום העבודה כי זה ביישוב יהודי. אבל גרמתי להם להבין שזה מכניס לי יותר כסף... יש לי תלוש שכר, יש לי משכורת חודשית. זה מה שמפייס את דעתם של ההורים של בעלי" (היבה, בת 39 נשואה ואם לשניים לומדת לתואר שני בתחום החקלאות, מנהלת מעבדה בעיר יהודית).

חציית הגבול המרחבי כשלעצמה אינה מספיקה לשם היחלצות מהפיקוח החברתי המופעל על נשים במעגלי השייכות המשפחתיים. בקרב בני המשפחה, עבודה בין יהודים הנתפסת כחציית גבול לאומי מסוכנת עבור העובדת ועבור המוניטין המשפחתי. גם אם תחום הביוטכנולוגיה מלכתחילה העניק פוטנציאל למוביליות תעסוקתית ולמשרה איכותית, המשפחה חרדה לסטנדרט המגדרי ומודאגת מהאפשרות כי לא תציית לציפייה ללדת בגיל המקובל (על-פי השעון הביולוגי) ולא תעמוד בקריטריון הבסיסי של האישה הראויה להפוך לאם ולהתמסר לגידול הילדים. כך גם במשפחה של מרואיינת נוספת:

"...בהתחלה היו נותנים ביקורת חריפה על העניין הזה, האישה צריכה להיות בבית, לא לעבוד הרבה, והיא אפילו לא צריכה לימודים אקדמיים אם היא נשואה. אני לא מסכימה עם זה. אני חושבת שהנישואין משלימים את החיים לא חיים בשביל להתחתן..." (זינב, בת 29, בדווית, נשואה ואם לילד, יישוב כפרי בצפון, לומדת לתואר שני טיפול בלקויות למידה, רכזת שירות לאומי).

ההתנגדות לקהילת המוצא והנחיותיה כביטוי לתחושת שייכות מעוגנת בתפיסת עולם מורכבת על משמעות החיים "לא חיים בשביל להתחתן". מתוך כך מתברר כי תפיסת עולם מורכבת זו מהווה משאב מרכזי בעולמה של זינב, משאב המאפשר לה לעמוד

בלחצי הפיקוח החברתי, וה"ביקורת החריפה" שהתנגדותה מעוררת. בתפיסת השייכות כהתנגדות מהדהדת תחושת שייכות חלופית, השייכות למרחב התעסוקה שבו מתלכדים מערך הציפיות מן העובדת ותפיסתה את תפקידה:

"אני עובדת רכזת שירות לאומי, עובדת עם מתנדבות, אחראית על גיוס הבנות לשירות לאומי והכנסתן לבית הספר. אחראית על הנחיית קבוצות לבנות מעמותות אחרות. אחראית גם על עריכת השתלמות לבנות ועוד הרבה דברים למען טובת הבנות. אני עובדת הרבה שעות, וגם בימי לימודים עובדת חצי יום ואז ממשיכה ללימודים. בעבודה שלי אני אחראית על בנות מהכפר ומעוד כמה אזורים"

היוממות מאפשרת תחושת גאווה על חציית הגבול המרחבי באופן המאפשר שייכות למרחב תעסוקתי מיטיב. הגאווה ניכרת בפירוט בכירותה, ותחומי אחריותה – "אחראית על כמה אזורים". בתיאורה זינב, מבטאת את הסיפוק שהמשרה האיכותית מסבה לה וההזדמנות לפעול "למען טובת הבנות" ואף לערוך את ההשתלמות שלהן. הצגת ה"אני" של הדוברת מבליטה את מקומה בשרשרת העברת הידע המקצועי למתנדבות. ניכר כי זינב חווה את המשרה שלה כמשרה איכותית התלויה ביכולת שלה לחצות את הגבול המרחבי שהציבה קהילתה הכפרית. דרך דיבור זו המבליטה את חציית הגבול המרחבי כצעד מהותי החיוני לביסוס הזהות התעסוקתית, להרחבת מבנה ההזדמנויות ובמיוחד לשיפור איכות המשרה, עולה גם מדבריהן של מרואיינות נוספות, כולן מיישובים ערבים-פלסטיניים כפריים ועירוניים (לא יישובים מעורבים).

אם כן, התהליך הראשון שתארה אנט'יאס (2013) על פיו מודגשת השייכות על-ידי צייתנות וכבסיס המאפשר נגישות למשאבים, בא לידי ביטוי במאבקהן של נשים משכילות ומועסקות להרחבת מבנה ההזדמנויות ובייחוד להעלאת איכות המשרות המוצעות להן. פעולותיהן אלה כרוכות בחציית גבולות מרחביים, אך לא תמיד בחציית הגבול המגדרי. הן מודעות להטבות שהעסקה איכותית מציעה, והן עושות כל מאמץ

כדי לבסס את שייכותן וליהנות מאותן הטבות. כפי שכבר הראו לזרוס ושלו (2013), למדינת הרווחה כמעסיקה יש אפוא חשיבות רבה בעולמן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל שרכשו השכלה אקדמית, השכלה שהן שוחרות לתרגם למשרה איכותית.

דיון

נוכח הספרות שעוסקת בהצטמצמות מבנה ההזדמנויות לתרגום תואר למשרה עבור נשים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל, הצטמצמות הקשורה ברפורמות במערכות החינוך והרווחה וכניסת עקרונות הניהוליות למערכות הציבוריות (לזרוס ושלו, 2013), מאמרנו מפנה את תשומת הלב לחשיבות ההתייחסות למשא ומתן על השייכות ולתהליכי חציית גבולות מרחביים ומגדריים בהבנת ההתמקמות של נשים מקבוצה זו מול המדינה ומשאביה.

באמצעות ניתוח ראיונות עם נשים ערביות-פלסטיניות בישראל מיפינו שתי תבניות של חציית גבולות מגדריים-מרחביים, והן מאפשרות לנו לדון ביחסי הנשים עם משפחותיהן ובהתמקמותן ביחס לשוק התעסוקה כפי שהם מתבטאים על הרצף שבין תמיכה לפיקוח חברתי, בין הדרה להכלה. כל אחת משתי התבניות מבטאת צירוף של שלושת תהליכי ההתמקמות, המאפשרים בתנאים מסוימים לאתגר את הרעיון של 'אזרחות חלולה' (Jamal, 2015). אתגור זה שופך אור על האפשרויות לעקוף מכלול של תהליכי הדרה באמצעות חציית גבולות מגדריים-מרחביים. בניתוח הראיונות בחנו את התהליכים החברתיים המגולמים בהתעקשותן של נשים בעלות השכלה אקדמית ומועסקות, להשתייך לקולקטיב הישראלי, התעקשות המתבטאת בפעולתן למימוש זכאותן למשרה איכותית במגזר הציבורי. פרקטיקות אלה של חציית גבולות בהן נקטו משתתפות המחקר, סייעו להן למצוא תעסוקה ההולמת את השכלתן.

מחקרנו הבליט גם את חשיבות המרחב הגאוגרפי להבנת ההתמודדות של נשים עם חסמים שונים ותהליכי חציית הגבולות. תהליכי הפיקוח שנשים חוות אינם אחידים במרחבים השונים – גודל היישוב וסוג היישוב משפיעים גם הם על מבנה ההזדמנויות העומד בפני הנשים. בעוד שהמחקר הדגיש את אי יכולתו של המרחב המקומי למלא את הדרישות המגדריות החברתיות תעסוקתיות של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, ובייחוד נשים בעלות ההשכלה האקדמית, על מחקרי המשך לברר את התנאים בהם מתאפשרת חציית גבולות מגדריים-מרחביים.

יתר על כן, מתברר כי על הנשים לפעול בניגוד לדימוי השייכות שלהן לקהילת המוצא – להתנער ממנה ולהתנגד לה. בה בעת עליהן לפעול נגד 'היעדר השייכות' שהציבור משדר להן ביחס למרחב הציבורי שבו המדינה מציעה להן תעסוקה. כמו בדיון הציבורי המתקיים ביחס להתנערות המדינה מפיקוח על האלימות ביישובים הערבים-פלסטינים והפקרת חייהן של נשים, גם מהדיון ביחס לשוק העבודה עולה כי נשים ערביות-פלסטיניות אזרחיות המדינה מתעקשות לממש את החוזה האזרחי עם המדינה ולמצות את זכויותיהן. אנו רואות במאבקן זה ביטוי לשינוי במשמעות המושג שייכות ואתגור תהליכי ההדרה שמפעילים כלפיהן מוסדות המדינה. השינוי מתבטא באמצעות המשא ומתן עם קהילותיהן, המאפשר להן להתרחק לאזורים גאוגרפיים שבהם המדינה פותחת בפניהן את שערי השירותים החברתיים שבהם יוכלו להשתלב כמועסקות הנהנות ממשורות איכותיות מלאות. בקרב נשים בעלות השכלה אקדמית ניכר תהליך חברתי, שבמהלכו הנשים רותמות את מנגנוני מדינת הרווחה, המתפקדים עדיין למרות הכרסום הנאו-ליברלי, לטובת התפתחות עצמאותן הכלכלית ויכולתן להתמקם בחברה ואל מול קהילות המוצא שלהן כבעלות ערך. מכאן שתפקידיה של מדינת הרווחה – כמעסיקה מבטא את הברית בין המדינה לנשים באופן שאינו משעתק את ערכי המשפחה המסורתיים, אלא מחזק את יכולתן של הנשים להירתם לפמיניזציה של ההישרדות (Sassen, 2000) ולשפר את מעמדם במדרג המגדרי.

נשים העומדות על זכותן לגייס לטובתן את 'המעסיקה הטובה' – היא מדינת הרווחה – ומצליחות לחצות גבולות מגדריים-מרחביים באופן המאפשר להן להשתלב במשרות איכותיות במגזר הציבורי, מבליטות את חשיבות המאבק למען מדינת רווחה, הנותרת מחויבת לזכותן של נשים לבסס עצמאות כלכלית באמצעות משרות במגזר הציבורי. מדינת הרווחה יכולה אפוא להגן על הנשים מהשוק ולספק להן תעסוקה איכותית במגזר הציבורי, כלומר היא יכולה לתמוך בהן מבלי שיאלצו לחזק את מבנה המשפחה הפטריארכלי ומתוך צמצום או אף מניעת תלותן במבנים הפטריארכליים. לכן, יש לעמוד על תפקיד זה של מדיניות הרווחה במשנה תוקף בעת השמעת ביקורת על מאמצייהם של מעצבי המדיניות הציבורית להחלישו.

כלומר, אפיוני האיכות של המשרות, בהם יציבות ורמת הכנסה נאותה, לצד מוגנות מאפליה גזענית, מאפשרים לנשים המצליחות לבצע תהליכי התמקמות וחציית גבולות, להשיג עצמאות כלכלית שאינה מותנית בכניעה לערכי המשפחה המסורתיים.

מאחר שמחקרנו נערך כאמור כמחקר איכותני, המשלב שני מחקרים, שבמהלכם נאספו נתונים בקרב קבוצות שונות הכלולות בקטגוריה נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, מגבלתו המרכזית היא כי לא הצליח למפות את מכלול נתיבי ההירתמות לפמיניזציה של ההישרדות שאותן נוקטות הנשים בעומדן מול קהילות המוצא ומול בני הזוג. לפיכך, ראוי לערוך מחקר המשך שיוכל להרחיב את ההתדיינות התאורטית במשמעות הנוכחית של יחסי המדינה ונשים באמצעות מיפוי שיטתי של מכלול הקטגוריות החברתיות והפרקטיקות המדיניות המופעלות כלפיהן.

ההשלכות היישומיות הנובעות מהניתוח של תהליכי ההתמקמות נוגעות להגדלת התקציבים העומדים לרשות הרשויות, הן למען הצעת תקנים למשרות ראויות בשירותים החברתיים הן להכוונה תעסוקתית והכשרות תעסוקתיות לנשים שטרם רכשו השכלה אקדמית. חשוב להעלות את המודעות לרוויה התעסוקתית המתקיימת

בקרב נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בתחומי עיסוק מסוימים (בייחוד הוראה), ולעודד הכוונה לתחומים אחרים (למשל הגדלת היצע העבודה ויצירת מנגנוני תמיכה לנשים העובדות בתחומים שאינם נחשבים ל"נשיים קלסיים"). בכל הנוגע לניידות לשם תעסוקה ('רה-לוקיישן') מחקר זה הוא ראשוני, וראוי לערוך מחקרי המשך ולבחון מה עשוי לסייע לנשים וכיצד אפשר להקל עליהן את ההשתלבות בתעסוקה בדרום ואת ההתמודדות האישית והמשפחתית. בנוסף, חשוב לבסס מדיניות רשמית ואחידה בנוגע למתיחות האתנו-לאומית המקבלת ביטוי גם במרחבים התעסוקתיים בישראל. בריק שנוצר כפי שמדגישות גם פופר-גבעון וקשת (2020) מתבססים נהגים, הלכות ומאפייני תרבות ארגונית המשתנים ממקום למקום ובדרך כלל מתעצבים בדרגים הנמוכים ובאופן לא פורמאלי. התנהלות זו מעיבה על התקמותן של הנשים במשרות איכותיות חרף ניסיונותיהן לחצות גבולות ולבסס שייכות במרחבים תעסוקתיים שבהם הן יכולות להשיג משרות כאלה.

מקורות

אבו-עסבה, ח' (2018). נשים ערביות אקדמאיות לא מועסקות בישראל תמונת מצב 2018 והצעה למודל התערבות. מכון מסאר. נדלה מ-

<https://www.btl.gov.il/Mediniyut/BakashatNetunim/dohot/Documents/AbuAsasba.pdf>

אבורביעה-קווידר, ס' (2017). זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב. ירושלים: מאגנס.

אבירם, ח' (2000). החזית האזרחית: ריאיון עומק פתוח כזירה להבניית זהות מגדרית וזהות קולקטיבית של משכילות פלסטיניות אזרחיות ישראל. עבודת גמר לתואר מוסמך, הפקולטה למדעי החברה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

בנימין, א' (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית, 10(4), 66-98.

גוטוויין, ד' (2011). דלדול הפריפריה כהגיון המרחבי של משטר ההפרטה הישראלי. נדלה

מ-

<https://danigutwein.wordpress.com/2011/01/01/%D7%93%D7%9C%D7%93%D7%95%D7%9C-%D7%94%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%94-%D7%9B%D7%94%D7%92%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%9E%D7%A8%D7%97%D7%91%D7%99-%D7%A9%D7%9C-%D7%9E%D7%A9%D7%98%D7%A8-%D7%94/>

גרא, ר' (עורך) (2018). ספר החברה הערבית בישראל (9) אוכלוסייה, חברה וכלכלה.

ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

הלמן, ש' (2014). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליזמות: סדנאות מרווחה

לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליבראלי. סוציולוגיה ישראלית, ט"ו(2), 312-335.

הרצוג, ח' (2010). מרחבים חלופיים: פוליטיקה של חיי יום-יום של פלסטיניות אזרחיות

ישראל בערים מעורבות. בתוך ס' אבורביעה-קווידר ונ' וינר-לוי (עורכות), נשים

פלסטיניות בישראל: זהות יחסי כוח והתמודדות (עמ' 174-148). ירושלים: מכון ון ליר

הקיבוץ המאוחד.

חמאיסי, ר' (2006). שלטון מקומי בתוך א' רם ונ' ברקוביץ' (עורכים), אי/שיויון (עמ'

401-393). הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

חסן, מ' (1999). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד

המשפחה. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס'

פוגל-ביז'אוי (עורכות), מין, מגדר ופוליטיקה (עמ' 267-305). תל-אביב: הקיבוץ

המאוחד.

יפתחאל, א' וקדר ס' (2003). על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי. בתוך, י' שנהב (עורך). מרחב, אדמה, בית (עמ' 51-18). ירושלים: מכון ון ליר הקיבוץ המאוחד. לזרוס, ע' ושלו מ' (2013). תעסוקת נשים ערביות בשירותי הרווחה הציבוריים אפיק מסתמן לפתרון. המכון הישראלי לדמוקרטיה. נדלה מ-

<https://www.idi.org.il/media/4695/arab-women-emploiment.pdf>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). אוכלוסיית בני 15 ומעלה ואוכלוסיית בני 54-25 לפי תכונות כוח העבודה האזרחי קבוצות אוכלוסייה ומין (לוח 12.1). נדלה מ-

http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton.html?num_tab=st12_01x&CYear=2018

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021 נדלה מ-

https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/438/11_20_438b.pdf

מלר, ט' (2018). אימהות עכשוויות בחברה הפלסטינית בישראל – בין 'קישוריות' ל'משא ומתן'. ביטחון סוציאלי, 103, 1-32.

משרד החינוך (2004). תקנון שירות עובדי הוראה – תמריצים (06.01.04). נדלה מ-

<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Sherut/Takanon/perek1A/Tamritzi/>

פוגל-ביד'אוי, ס' (2020). האישי, הלאומי, הגלובלי – מבט עכשווי על משפחות בישראל. מאזני משפט, (יג'), 1-27.

פופר-גבעון, א' וקשת, י' (2020). ללא הבדל דת וגזע: מתחים אתנו-לאומיים בין יהודים לערבים במערכת הבריאות בישראל. ירושלים: כרמל.

פוקס, ה' (2017). השכלה ותעסוקה בקרב צעירים ערבים. מרכז טאוב. נדלה מ-

http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/arabisraeliinhighereducationheb.pdf

פוקס, ה' ופרידמן-וויילסון, ת' (2018). השתלבות נשים ערביות בשוק העבודה: השכלה, תעסוקה ושכר. מרכז טאוב. נדלה מ-

http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/arabisraeliwomen.pdf

Abu-Baker, K. (2016). Gender policy in family and society among Palestinian citizens of Israel: Outside and inside influences. In E. Ben-Rafael., J. H. Schoeps., Y. Sternberg., & O. Glöckner (Eds.), *Handbook of Israel: Major Debates* (pp 453-474). Berlin: De Gruyter Oldenbourg.

Abu-Rabia-Queder, S. & Weiner-Levy, N. (2013). Between Local and Foreign Structures: Exploring the agency of Palestinian women in Israel. *Social Politics*, 20(1), 88-108.

Anthias, F. (2008). Thinking through the lens of translocational positionality: An intersectionality frame for understanding identity and belonging. *Translocations: Migration and Social Change*, 4(1), 5–20.

Anthias, F. (2020). *Translocational belongings: Intersectional dilemmas and social inequalities*. London: Routledge.

Bolino, M.C., & Feldman, D. C. (2000). The antecedents and consequences of underemployment among expatriates. *Journal of Organizational Behavior*, 21(8), 889-911.

Davoine, L., Erhel, C., & Guergoat-Lariviere, M. (2008). Monitoring quality in work: European Employment Strategy indicators and beyond. *International Labour Review*, 147(2-3), 163-198.

Dobrowolsky, A., & Tastsoglou, E. (2016). Crossing boundaries and making connections. In their edited *Women, migration and citizenship: Making local, National and Transnational Connections* (pp. 15-50). Routledge.

Hamdan-Saliba, H., & Fenster, T. (2012). Tactics and strategies of power: The construction of spaces of belonging for Palestinian women in Jaffa–Tel Aviv *Women's Studies International Forum*, 35, 203–213.

Jamal, A. (2007). Nationalizing states and the constitution of 'hollow citizenship': Israel and its Palestinian citizens. *Ethnopolitics*, 6(4), 471-493.

Kalleberg, A.L. (2011). *Good jobs bad jobs*. N.Y: Russel Sage Foundation.

Kamerade, D., & Richardson, H. (2018). Gender segregation, underemployment and subjective well-being in the UK labour market. *Human Relations*, 71(2), 285-309.

Kraus, V., & Yonay, Y.P. (2018). *Facing barriers: Palestinian women in a Jewish-dominated labor market*. Cambridge University Press.

Krigel, K., & Benjamin, O. (2020). Between patriarchal constraints and neoliberal values: Dimensions of job quality for intimate partner violence survivors. *Current Sociology*, 68(7), 932-949.

Maynard, M. (1994). Methods, practice and epistemology: The debate about feminism research in researching women's lives from a feminist perspective. In Mary. Maynard & June. Purvis (Eds.), *Researching Women's lives from a feminist perspective* (pp. 1-26). London: Taylor and Francis.

Meler, T. (2017a). "... In the beginning I was frightened, because Jews and Arabs were living together... but now I don't feel that there are Jews and Arabs...": Palestinian families in Israel migrating in search of work. *Journal of Applied Social Science*, 11(2), 77-93.

Meler, T. (2017b). The Palestinian family in Israel: Simultaneous trends. *Marriage & Family Review*, 54(8), 781-810.

Meler, T. (2019a). In Search of work: Israeli-Palestinian Families Migrating to Beersheba. *Community Work & Family*.

Meler, T. (2019b). Underemployment vs. relocation: Coping mechanisms of Palestinian women in Israel with patriarchal and spatial impositions. *Sociological Spectrum*, 9(5), 300-318.

Miaari, S., & Khattab, N. (2013). The persistent wage gaps between Palestinians and Jews in Israel, 1997-2009. In N. Khabbat & S. Misari (Eds.), *Palestinians in*

the Israeli Labor Market: A Multi-Disciplinary Approach (pp. 61-84). Palgrave Macmillan.

Regev-Messalem, S. (2014). Trapped in Resistance: Collective Struggle through Welfare Fraud in Israel. *Law & Society Review*, 48 (4), 741-772.

Sa'ar, A. (2007). Contradictory location: Assessing the position of Palestinian women citizen of Israel. *Journal of Middle East women's studies*, 3(3), 45-74.

Sa'ar, A. (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. New York, NY: Berghahn Books.

Sabbah-Karkaby, M., & Stier, H. (2017). Links between education and age at marriage among Palestinian women in Israel: Changes over time. *Studies in Family Planning*, 48(1), 23-38.

Sassen, S. (2000). Women's Burden: Counter-geographies of globalization and the feminization of survival'. *Journal of International Affairs*, 53(2), 503-24.

Simms, M. (2017). Unions and job quality in the UK: Extending interest representation within regulation institutions. *Work and Occupations*, 44(1), 47-67.

Standing, G. (2010). *Work after globalization: Building occupational citizenship*. Edward Elgar Publishing.

Standing, G. (2015). The precariat and class struggle. *RCCS Annual Review*, 3-16.